

5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. – СПб., 1897–1905. – Т. 16. – С. 168–169 (табл. XX); Т. 8. – С. 156 (табл. XXI); Т. 32. – С. 166–167 (табл. XXI); Т. 13. – С. 142 (табл. XXI); Т. 47. – С. 180 (табл. XXI); Т. 48. – С. 192 (табл. XXI); Т. 33. – С. 178 (табл. XXI); Т. 17. – С. 198 (табл. XXI); Т. 51. – С. 186 (табл. XXI).

6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: в 89 т. – Т. 16. – С. 178–179, 182; Т. 8. – С. 172–173, 176, 180–181, 184; Т. 32. – С. 178–183, 185; Т. 13. – С. 152–153, 156, 158–159, 162; Т. 47. – С. 200–202, 204; Т. 33. – С. 192, 194, 196, 198, 200, 202; Т. 48. – С. 208, 211–212, 214, 216, 218; Т. 18. – С. 212–214, 216, 218, 220, 222; Т. 51. – С. 198–201, 204–207.

7. *Петровский Г. И.* 3 революционного минувшего / Г. И. Петровский – К., 1958.

8. *Рубакин Н. А.* Россия в цифрах / Н. А. Рубакин – СПб., 1912.

9. *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Н. А. Шип – К., 1991.

Надійшла до редколегії 12.08.09.

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КАПІТАЛ У ПРОМИСЛОВОСТІ
НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІЙ МОДЕРНІЗАЦІЇ РАЙОНУ КІНЕЦЬ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлено роль та значення іноземних капіталів у розвитку промисловості України в модерну добу.

Ключові слова: іноземний капітал, промисловість України, модерна доба, індустріалізація, монополізація.

Освещается роль и значение иностранных капиталов в развитии промышленности Украины в модернизационную эпоху.

Ключевые слова: иностранный капитал, промышленность Украины, современные сутки, индустриализация, монополизация.

The role and significance of the foreign capitals in a development of industry of Ukraine in modern epoch is lighted.

Key words: monopolization, industrialization, foreign capital, modern epoch, industry of Ukraine.

Безумовно, актуальним та важливим у науковому плані є дослідження тих змін, що відбувалися в Наддніпрянщині наприкінці XIX – початку XX ст. у зв'язку з переходом від аграрного до нового, індустріального суспільства. Зокрема, вкрай важливим чинником у становленні тогочасної індустрії, надходженні коштів у народне господарство Наддніпрянщини був іноземний капітал. Висвітленню його місця та ролі у процесах розбудови промисловості підросійської України зазвичай приділялася чимала увага. Разом з тим фактор масових інвестицій європейських країн до економіки регіону, на наш погляд, ще не отримав в історичній літературі достатньо зваженої, всебічної оцінки. Спробуємо частково заповнити цю прогалину.

Необхідно зазначити, що метою розпочатого імператором Олександром II в 60-х рр. XIX ст. курсу, було пристосувати існуючу владу до виклику епохи, здійснити реформи, які б дозволили модернізувати різні царини життя суспільства, господарчі та соціально-політичні структури імперії. Завдяки державному капіталізму абсолютизм прагнув зміцнити себе економічно та знайти нове соціальне підґрунтя в особі великої буржуазії. Зокрема, в економічній сфері ставилося завдання прискорити розвиток промисловості, оживити сільське господарство, торгівлю, банківську справу тощо.

Для здійснення цих перетворень, зокрема створення модерної індустрії необхідна була концентрація величезних коштів. Але нерозвинутість внутрішнього ринку країни, низький рівень життя переважної більшості населення, його слабкі споживчі можливості стримували накопичення фінансів. Невипадково, що навіть у другій половині XIX ст. процес початкового нагромадження капіталів не було завершено. Ані російська, ані українська буржуазія ще не мали фінансів, достатніх для розвитку вітчизняної промисловості. З цього приводу на міністерській нараді у Петербурзі в 1899 р., яка стосувалася питань торговельно-промислової політики, зазначалося: «Росія, перетворившись протягом двох століть у наймогутнішу державу в світі і зосередивши всі свої сили на цьому великому завданні, не могла робити накопичень, а відповідно, не могла створити капіталів» [8, с. 202].

Таким чином, не дивлячись на значне надходження коштів в економіку, які дали викупні платежі селян, коштів для здійснення індустріалізації все одно не вистачало. Ось чому Міністерство фінансів імперії, яке з 90-х рр. XIX ст. очолював С. Ю. Вітте, багато в чому свої надії на створення в країні інноваційної економіки покла-

дало на іноземні капітали. «Розраховувати на можливість відповідного зростання нашої промисловості своїми власними національними засобами не має жодних підстав...», – зазначав С. Вітте в таємній записці на ім'я Миколи II [8, с. 192]. З цим погоджувались навіть деякі тогочасні політики правих поглядів. Зокрема, царський урядовець П. М. Дурново зазначав у своїх нотатках: «Росія занадто бідна капіталами та промисловою заповзятливістю аби могла обійтися без широкого притоку іноземних капіталів» [13, с. 11].

Зрештою наприкінці XIX ст. для залучення іноземних інвестицій було знято більшість правових обмежень. Ввозити капітали до Російської імперії було надзвичайно вигідно. Тут все обіцяло великі прибутки. Сприяли цьому і запроваджені царизмом державні пільги та субсидії, і дешева робоча сила, і великий ринок збуту товарів. «Іноземні капітали надходять до нас з країн, в яких вони далеко не розбещені такими великими заробітками, до яких привчені наші російські капітали», – підкреслював С. Ю. Вітте [8, с. 188].

У результаті на Південь Росії, в тому числі й українські губернії, пролився багатомільярдний дощ європейських інвестицій. Останні зазвичай здійснювалися в двох формах: акціонерній – за безпосередньої участі в управлінні та прибутках підприємств і позичковій – облігаційній, з отриманням відсотків за позиками. 1897 р. загальна сума іноземних капіталів вкладених в економіку Російської імперії становила 73 млн крб., в 1898 р. – вже 120 млн, 1899 р. – 198 млн крб., а 1900 р. – 150 млн крб. [8, с. 161, 162].

Основною сферою діяльності іноземних капіталів була важка промисловість українських губерній, перш за все – металургійна та вугледобувна галузі. Зокрема, початок металургійного виробництва в Україні у пореформений час пов'язаний з діяльністю «Новоросійського товариства кам'яновугільного та залізного виробництва», яке заснував англійський інженер, колишній головний технік одного з лондонських заводів, Джон Хьюз. Отримавши значну підтримку від царського уряду, він придбав маєток князя Лівена в 20 тис. десятин, на теренах якого і розпочалося будівництво заводу. А в 1871 р. було здано в експлуатацію металургійне підприємство, на якому працювало 3,5 тис. чоловік. Згодом кількість представників іноземного капіталу в металургійній галузі регіону постійно збільшувалася, як і кількість спрямованих ними сюди коштів. За даними Ю. Лаврова, в 1899 р. надходження іноземних капіталів у металургію імперії досягло найвищого рівня – 29,6 млн крб.

А всього упродовж 1895–1904 рр. сюди було вкладено 129,9 млн крб. [5, с. 70].

Невипадково, що з тринадцяти товариств, заснованих у 90-х рр. XIX ст. у чорній металургії, вдесяти домінував саме іноземний капітал, переважно – бельгійський. Так, головним учасником спорудження великого металургійного підприємства в Кам'янському була бельгійська компанія Кокеріля. На бельгійські капітали в Україні побудували також Петровський завод. Водночас Гданцівський та Дружківський металургійні заводи споруджувалися за участю французьких підприємців, завод у Маріуполі – на американські гроші тощо [14, с. 621].

У свою чергу до кам'яновугільної промисловості Донбасу станом на 1913р. надійшло 108 млн крб. іноземних інвестицій, що становило більше 60 % усіх капіталів цієї галузі [1, с. 155, 156]. Відповідно тут діяло 25 акціонерних кам'яновугільних підприємств за участю іноземного капіталу (з них 16 франко-бельгійські), на частку яких припадало 70 % видобутку палива в Донецькому басейні [9, с. 62]. Зокрема, в 90-ті рр. XIX ст. перед у видобутку палива в Донецькому басейні вело Французьке гірниче і промислове товариство, яке видобувало щорічно не менше 21 млн пудів вугілля. Крім того, згадаємо, що станом на 1913 р. на частку іноземного капіталу припадало 86 % усього видобутку залізної руди в Криворізькому басейні [3, с. 479]. Здається цілком зрозумілим, що на той час представники європейського капіталу домінували і в керівництві найбільш потужних монополій, які діяли у промисловості регіону, «Продамет» та «Продвугілля».

Достатньо потужно капітал з країн Європи був репрезентований й у морському транспорті Азово-Чорноморського басейну. Так, судноплавна компанія купців Р. Вебстера та А. І. Коваленка, яка здійснювала рейси лінією Одеса-Акерман, діяла за вагомою участю англійського капіталу. Фактично на італійські гроші існував торговельний дім братів Анатра, який мав у своєму розпорядженні 5 пароплавів. Капітал цього пароплавного підприємства оцінювався більш ніж у 10 млн. крб. [17, с. 52]. У свою чергу, пароплавне підприємство Луї Дрейфуса та Є. Аджємова, головним чином, функціонувало на підставі французьких інвестицій. Були представлені в комерційному флоті Півдня України й капітали з Австро-Угорщини.

У цілому на початку XX ст. іноземці вклали в економіку Наддніпрянської України близько 420 млн крб. Приблизно половина цих

коштів припадала на частку французьких капіталістів, третина – бельгійських, інші – належали репрезентантам англійського та німецького бізнесу, інвесторам з країн Центральної та Південної Європи.

Зазначимо, що питання оцінки ролі іноземного капіталу в економічному розвитку України залишається в історіографії дискусійним і до цього часу. За радянських часів ця оцінка переважно була негативною. Наприклад, А. Нестеренко стверджував у своїй праці, що іноземні капіталісти «стримували розмах індустріалізації країни, перетворюючи її усвою напівколонію» [10, с. 4]. Продовжуючи історіографічну традицію радянських часів, чимало українських істориків і зараз акцентує увагу на тому, що іноземці посідали домінуючі позиції у провідних галузях економіки, експлуатували природні багатства країни, що значна частина прибутків від діяльності їх підприємств «збігала» за кордон. Так, Т. І. Лазанська зазначала у своїй праці: «Вторгнення досвідчених іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати у прибуткові галузі промисловості. Величезні прибутки, що здобувалися підприємцями-іноземцями, майже повністю вивозилися за межі країни» [6, с. 44, 157]. В. М. Литвин стверджував, що діяльність в Україні численних іноземних фірм «знекровлювало внутрішню економіку» [7, с. 314] і т. п.

Однак, подібна розстановка акцентів з вищезгаданого питання здається нам контрпродуктивною. По-перше, не має підстав перебільшувати роль саме іноземного капіталу в промисловості регіону з погляду його відрубності, чужерідності. Створені іноземцями або за їх участю промислові та інші підприємства, працюючи на внутрішній ринок і швидко інтегруючись до місцевого господарчого механізму, не виступали в якості якоїсь окремої сили. Вони складали органічну частину економіки країни, а не були філіалами іноземних монополій. Як зазначав відомий український дослідник І. М. Бровер у своїй розвідці «Україна на переломі до промислового капіталізму»: «Чужоземні купецькі капітали, що постійно діяли на Україні... переживали тут таку ж еволюцію (*що й російські*. – **О. Ш.**)..., органічно зв'язуючись із українським господарством» [2, с. 176].

По-друге, беззаперечно, що масове надходження іноземних капіталів (за відсутності достатньої кількості фінансів в імперії) саме забезпечило швидкий розвиток галузей важкої промисловості українських губерній, сприяло технічному прогресові Донецького басейну та Придніпров'я. Згадаємо, що потужність механічних двигунів у Донбасі протягом 1896–1911 рр. зросла в десять разів. Саме тут

уперше розпочалося застосування врубових машин у гірничій справі. На металургійних заводах широко впроваджувалися електричні двигуни. Невипадково міністр фінансів Російської імперії відзначав у той час, що іноземні інвестиції «несуть із собою промислову енергію, знання, ризик...» [8, с. 189]. Адже саме цих якостей не вистачало у підприємців імперії, які часто демонстрували недостатній рівень заповзятливості, певну ділову пасивність тощо. «Наші капітали ще не мають достатньої енергії, – писав 1907 р. у своїй праці професор Московського університету, відомий економіст І. Х. Озеров, – вони часто тільки йдуть за іноземними... Російський капітал дуже лякливий, він звичай побоюється йти першим» [11, с. 82]. За таких обставин та без масового надходження капіталів з-за кордону, скоріш за все, Наддніпрянщина і на початку ХХ ст. залишилася б переважно аграрним краєм.

По-третє, надходження іноземного капіталу певною мірою перешкоджало штучній монополізації промисловості і, відповідно, стримувало зростання цін, сприяло покращенню матеріального становища основних верств населення. 1899 р. С. Ю. Вітте доповідав Миколі II: «Кожна нова хвиля капіталів, яка надходить з-за кордону, збиває надмірно високий рівень прибутку, який отримує у нас монопольний підприємець, і примушує останнього шукати рівноваги в нових технічних вдосконаленнях, що тягнуть за собою й здешевлення продукту» [8, с. 184].

Природно, певна частина прибутків іноземних капіталістів, які діяли в Україні, уходила за кордон. Але вона була вже не такою значною. «З карбованця, який сплачується за продукцію підприємства, заснованого хоча б і за посередництва іноземного капіталу, – підкреслювали урядовці, – тільки від 3 до 10 коп. прийдеться на прибуток самого підприємця...» [8, с. 187]. Інше йшло на платню робітникам, купівлю сировини, допоміжних матеріалів тощо. У свою чергу, на ХХІІ з'їзді гірничопромисловців країни відзначалося, що на Південь України в той час «притекли величезні капітали – сотні мільйони карбованців, значна частина яких, у вигляді заробітку, залишилася у населення» [15, с. 285].

Зазначимо також, що середній дивіденд, який отримували іноземні власники акцій російських підприємств, становив у 90-ті рр. ХІХ ст. 7,4 %; під час економічної кризи та депресії 1900–1908 рр. він дорівнював 4,1 %, а в період промислового піднесення 1909–1913 рр. – 6,3 % [4, т. 6, с. 294]. Звичайно підсумковий прибуток був

вищим від зазначених сум, але помітна частка цієї різниці вкладалася в розширення діяльності фабрик та заводів, їх технічне вдосконалення, врешті-решт залишалася безпосередньо в Україні.

Але вищезгадані аргументи не сприймалися багатьма тогочасними діячами, зокрема представниками дворянсько-консервативних кіл Російської імперії. Останні наполягали, що іноземний капітал тільки завдає шкоди народному господарству, веде до розпродажу природних багатств країни тощо. Як відзначали сучасники, «у нас вкоренився в деяких, доволі впливових колах суспільства погляд, згідно якому іноземці визнаються якби зайвими і непотрібними» [12, с.134]. При цьому важливо звернути увагу на той факт, що серед критиків широкого надходження інвестицій з-за кордону були не лише представники правого політичного табору, але й вітчизняні бізнесмени. Відповідаючи на їх ремствування, С. Ю. Вітте зазначав: «Для міністра фінансів, звичайно, не може бути таємницею, що надходження іноземних капіталів незручне перш за все для тих підприємців, для яких не вигідне будь-яке суперництво знов утворюваних підприємств» [8, с. 184]. У свою чергу відомий економіст М. Туган-Барановський наприкінці XIX ст. підкреслював, що «характерними для нашого часу є скарги на посилення конкуренції» [16, с. 511].

Разом з тим, масове залучення в той час іноземних капіталів, активне використання досвіду передових країн для розвитку власної індустрії дійсно спричиняло й певні негативні наслідки. Так, перенесення іноземцями на непідготовлений український ґрунт новітніх форм організації виробництва, розвиток тільки тих галузей, які вони вважали найбільш прибутковими, об'єктивно призводило до того, що темпи створення модерної економіки в Наддніпрянщині випереджали тогочасні можливості регіону, спричиняли розбалансування народногосподарського механізму. Йдеться про те, що природний поступовий процес переростання дрібних селянських промислів Наддніпрянщини в капіталістичні підприємства було перервано. А отже тут відразу створювалися заводи з повним металургійним циклом. Відповідно низка галузей важкої промисловості складалася з незначної кількості великих та надвеликих виробництв, характерною рисою яких була їх мала спеціалізація.

У свою чергу більш слабка спеціалізація підприємств, а звідси й менша їх продуктивність праці, призвели до того, що промисловість імперії, в тому числі українських губерній, не могла на рівних конкурувати з індустрією розвинутих країн і була пристосована лише

до внутрішнього ринку, який був захищений від іноземної конкуренції високим митом. Крім того, стрімке зростання лише декількох провідних галузей обумовило однобічний розвиток економіки Наддніпрянщини, де головним чином розвивалися саме базові, сировинні галузі, а переробна промисловість знаходилася в зародковому стані. Саме це, значною мірою, спровокувало кризу початку ХХ ст. та подальшу економічну депресію.

Таким чином, підсумовуючи вищезгадане, є всі підстави наголосити, що європейський капітал зіграв суттєву роль у перетворенні Наддніпрянської України на межі ХІХ – ХХ ст. на індустріально розвинутий регіон, сприяв швидким темпам становлення низки галузей важкої промисловості українських губерній. Зазначене, звичайно, не перекреслює всі мінуси та втрати, які приносили в той час із собою іноземні інвестиції. Проте, якщо робити наголос саме на останньому, як інколи має місце в історіографії, доведеться забути про принцип історизму при вивченні історичних подій та явищ.

Зрештою в оцінці цього питання треба залишатися на ґрунті реалій того часу. Адже не можна було сподіватися, що іноземні підприємці, спрямовуючи свої капітали до промисловості Наддніпрянщини, не будуть при цьому вивозити певну частку свого прибутку за кордон. Також не має сенсу ремствувати з приводу того, що вони не турбувалися про збереження природних багатств України, коли цим не особливо переймалися й місцеві бізнесмени. Отже, без певних жертв тогочасний стрибок у розвитку індустрії українських губерній був просто не можливий. Інше ж питання, а чи потрібний він тоді був взагалі? Однак вирішення цієї проблеми залишається темою окремого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России / Г.Д. Бакулев. – М., 1953.
2. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І.М. Бровер. – Одеса, 1931. – Т. 1.
3. Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т. 3.
4. История СССР с древнейших времен до наших дней: в 12 т. / глав. ред. совет: Б.Н. Пономарев (пред.) и др. – М., 1968. – Т. 6.
5. Лавров Ю.П. Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість Півдня України / Ю.П. Лавров // Укр. істор. журн. – 1964. – № 3. – С. 69–74.

6. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999.
 7. Литвин В. М. Історія України: підручник / В. М. Литвин. – К., 2006.
 8. Материалы по истории СССР / Отв. ред. А. Л. Сидоров. – М., 1959. – Т. VI.: Документы по истории монополистического капитализма в России.
 9. Михненко А. М. Новейшая история Донецкого бассейна / А. М. Михненко. – Донецк, 1998.
 10. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. / А. А. Нестеренко. – М., 1954.
 11. Озеров И. Х. На новый путь: К экономическому освобождению России / И. Х. Озеров. – М., 1915.
 12. Рагозин Е. И. Железо и уголь на юге России / Е. И. Рагозин. – СПб., 1895.
 13. Российский Нострадамус // Родина. – 1993. – № 8–9. – С. 10–13.
 14. Россия в конце XIX века / под общей ред. В. И. Ковалевского. – СПб., 1900.
 15. Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1898. – Ч. I.
 16. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии / М. И. Туган-Барановский. – СПб., 1894.
 17. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / О. Б. Шляхов. – Д., 2003.
- Надійшла до редколегії 15.08.09.*

УДК 4. 332. 2 / 447. 631. 153. 3.

С. В. Сусоров

Херсонський національний технічний університет

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Проаналізовано стан сільського господарства України початку ХХ століття, причини та прояви його кризового стану. Показано його взаємозв'язок із загальноєвропейським соціально-економічним процесом у даний період.

Ключові слова: Україна, аграрне питання, соціально-економічний розвиток, європейський контекст, господарство, криза.